

AAN 'HET SCHRIJN VAN MIJN HARTELIJKE EN ENIGE LIEFDE'¹

AUTEUR

Edith
van den Goorbergh

¹ 4BrAg 1.

de brieven van Clara aan Agnes van Praag

Van de correspondentie van Clara met Agnes, prinses van het koningshuis van Bohemen, zijn na acht eeuwen vier brieven bewaard. Stuk voor stuk zijn het pareltjes van Clara's spiritualiteit. Maar ze zijn niet gemakkelijk te lezen. Daarom geef ik hier een opstapje. Eerst zeg ik iets over briefwisseling en de literaire vormgeving van een brief in de dertiende eeuw. Daarna ga ik in op het karakteristieke van Clara's brieven.

briefwisseling in Clara's tijd

In de dertiende eeuw had een brief niet als eerste doel om snel een bericht te sturen, maar om uiteen te zetten wat de schrijver ervan aan de ontvanger zou willen zeggen. Een brief werd ook gebruikt om een kostbaar gedachtegoed over te dragen. De *nuntius* of bezorger van een brief speelde daarbij een wezenlijke rol.² Hij moest mondeling toelichten, wat er met de brief beoogd werd. Wanneer een brief een slechte boodschap bevatte, was deze taak niet altijd zonder risico. Soms moest de bezorger of zijn gezelschap de brief aan de ontvanger voorlezen. Brieven waren vaak toegankelijk voor een breder publiek. Ze werden niet alleen door anderen meegelezen, maar ook wel in een groep voorgelezen. De regels voor geheimhouding bij correspondentie waren in de middeleeuwen anders dan nu.

² 4BrAg 6;40.

Tussen het schrijven van een brief en de ontvangst ervan lag een lange periode. Bovendien vormde de grote afstand vaak een beletsel om elkaar lijfelijkelijk te ontmoeten. Door briefwisseling kon een vriendschap ontstaan en onderhouden worden, zoals bij Clara en Agnes.

De correspondentie tussen vrouwen in de middeleeuwen vormt een geheel eigen informatiebron. Ze geven ons inzicht in de toenmalige wereld van vrouwen en in hun spiritualiteit.

Brieven hebben het voordeel van een directe stijl, eigen aan de briefvorm. Een brief laat ons kennismaken met de persoonlijkheid van de schrijfster. Wat was haar gedachtegoed? Wat bewoog haar? Hoe droeg zij haar boodschap over? Brieven waren, naast dromen, visioenen en profetieën, voor niet-academisch gevormde vrouwen het schaarse middel tot zelfexpressie, communicatie en het delen van hun geloofservaring. Zij gebruikten dit middel dan ook om het kerkelijke en maatschappelijke leven en het familieleven te beïnvloeden. Brieven waren niet alleen tekenen van vriendschap, maar ook van prestige en pogingen om indruk te maken.³

de literaire vorm

In de middeleeuwen was het schrijven van een brief aan vaste regels gebonden. Wij passen die elementaire regels ook toe, hoewel deze bij het gebruik van e-mail snel verdwijnen. Zelden werd een brief door de afzender eigenhandig geschreven. Zij/hij dicteerde de inhoud aan een klerk. De vaardigheid om documenten en brieven samen te stellen, werd de *ars dictaminis* genoemd. Deze dicteerkunst had zijn wortels in de *ars rhetorica*, de kunst van de welsprekendheid. Degene die de brief dicteerde, bepaalde de inhoud en de vormgeving. Hij/zij was dus de auteur en niet degene die de schrijfveer hanteerde.

Een heldere opbouw en hechte samenhang van de tekst waren zowel voor de voorlezer als voor de luisteraar belangrijk, omdat daardoor de inhoud goed in het geheugen geprent kon worden.⁴ Lezen (*legere*) en horen (*audire*) golden in de overheersend orale cultuur van de middeleeuwen vrijwel als synoniem. De meeste mensen 'lazen met hun oren' (W. Barnard). De toehoorder was aangewezen op het inprenten van de tekst in het geheugen.

Teksten werden veelal achter elkaar geschreven, zonder indeling in alinea's en paragrafen, want schrijfmateriaal was schaars.⁵ De vaste onderdelen van een brief waren: de *prologus* of aanhef met een aanspreking, waarin de maatschappelijke of kerkelijke positie van de ontvanger tot uitdrukking kwam; de afzender die zichzelf in de derde persoon voorstelde; een *salutatio* of zegenwens, waarin soms het thema van de brief al doorschemerde. Het *corpus* of de eigenlijke brief bestond uit: de *captatio benevolentiae*: een poging om bij de ontvanger een welwillend oor te vinden; de *narratio*: een beschrijvende of vertellende uiteenzetting van de bedoeling van de brief; de *petitio*: een verzoek om de inhoud van de brief ter harte te nemen, meestal te herkennen aan woorden als: ik vraag, smeeek, verzoek, of een aansporing. De *narratio* en *petitio* varieerden in omvang, afhankelijk van de bedoeling en de vaardigheid van de auteur. Wanneer men iets stapsgewijze wilde overbrengen, wisselden *narratio* en *petitio* onderling af. Een brief eindigde met de *conclusio*: een slotwoord, soms een zegenwens en een groet.⁶

³ Vgl. F.W. Korsten, *Lessen in literatuur*, Nijmegen (tweede, herziene en verbeterde druk) 2005, 69.

⁴ De vaardigheid om te onthouden of *mnemotechniek* werd van jongs af ingeoefend. Kinderen leerden op parochiescholen teksten van buiten en ze werden getraind in hoofdrekenen. Een redenaar moest de geheugentechnieken kennen die hem steunden bij het van buiten leren van zijn rede. Vgl. F. W. Korsten, *a.w.*, 68-70.

⁴ Vgl. Edith van den Goorbergh en Theo Zweerman, *Clara van Assisi: Licht vanuit de verborgenheid. Over haar brieven aan Agnes van Praag*, Assen 1994, 12-13. (Verderop: *Clara*).

⁶ A.w. 26; Timothy Johnson, "To Her Who is Half of Her Soul": Clare of Assisi and the Medieval Epistolary Tradition,' in: *Greyfriars Review* (1997) 1, 23-40; Karel Langosch, *Lateinisches Mittelalter. Einleitung in Sprache und Literatur*, Darmstadt 1988, 23.

Clara als schrijfster

Zoals gebruikelijk was in adellijke families met huwbare dochters, heeft Clara een literaire vorming gekregen en Latijn geleerd. Dat bleef niet bij het kunnen lezen van het psalterium, liturgische teksten en heiligenlevens. Ze heeft zich ook geoefend in het samenstellen van brieven en andere documenten. De regels van de *ars rhetorica* en de *ars dictaminis* hoorde daarbij. Clara was de oudste dochter van de familie Faverone die behoorde tot de hoge stadsadel van Assisi. Haar familie hoopte op een goede huwelijkspartij. Ze moest toegerust worden om een adellijke huishouding te leiden en schriftelijk contacten te onderhouden. Studies over brieven van vrouwen in de middeleeuwen tonen aan dat zij een basiskennis hadden van de dicteerkunst. Uit de brieven van Clara blijkt dat ze over meer dan een doorsnee literaire vaardigheid beschikte.

kenmerken van Clara's brieven

Haar brieven aan Agnes kenmerken zich door de levendige en persoonlijke stijl die kan evenaren met die van haar voorgangers in de twaalfde eeuw en haar tijdgenoten. Clara kiest haar woorden weloverwogen: geen overdadige retoriek, kunstmatig gebruik van stijlfiguren en gemeenplaatsen.

Soms twijfelt men aan het auteurschap van Clara. Kaspar Elm, een vooraanstaande kerkhistoricus, zei eens tegen Theo Zweerman: 'Jullie hebben een goed boek over de brieven van Clara geschreven, maar jullie denken toch niet, dat zo'n eenvoudige vrouw zulke mooie brieven zelf kon schrijven. Ze heeft immers geen academische vorming gehad.' Dat had ze inderdaad niet. Maar wat geeft ons het recht haar eenvoud gelijk te stellen met een lage intellectuele ontwikkeling en onbekwaamheid tot intelligente en kunstzinnige zelfexpressie?

Van Clara is bekend, dat zij kunstig kon borduren, al had zij geen kunstacademie gevolgd. Wie borduurt, moet een patroon ontwerpen en vervolgens uitwerken met kruis- en knooppunten, kleuren en figuren, zoals de schrijver van een tekst een structuur, stijlfiguren, beelden en metaforen aanwendt. Clara heeft, kunstzinnig als ze was, zorgvuldig haar teksten 'geborduurd'. Ze heeft bij dit handwerk van het schrijven niet geschroomd om daarbij ook te doen, wat bij het handwerk van het borduren of kantklossen gewoon is, namelijk waar dat nodig is de steken (in dit geval de woorden) te tellen. Een uitgewogen compositie van het geheel vergde dit. Dit des te meer, omdat in haar tijd getallen een symboolwaarde hadden. Alle patronen die wij in Clara's teksten aantreffen, de woordschikkingen, woord- en weerklanken, het gebruik van metaforen, aandacht voor het ritme, heeft ze ongetwijfeld voor een groot deel bewust ingeweven.

Is Clara's toeleg om een mooie tekst te schrijven dan niet in strijd met haar eenvoud? Het kostbare dat ze Agnes te zeggen had, wilde zij zorgvuldig overdragen in een fraaie vorm. Clara

heeft nooit geschroomd – waar dit te pas kwam – haar talenten te gebruiken. Ze was iemand die uitblonk door hoffelijkheid en hoogachting voor wie ze ontmoette. Zouden deze eigenschappen dan niet ook haar schrijfstijl kenmerken? Ze had overigens geen enkele reden om de bekende standaardregels niet toe te passen. Dit zeker niet in brieven aan een prinses. In haar eerste brief schrijft ze beleefd: ‘U’. In de daaropvolgende brieven werd ze vertrouwelijker. Maar dit heeft niets afgedaan aan haar toeleg op een kunstzinnige compositie.

gebruik van metaforen

Om haar boodschap over te dragen, gebruikte Clara evangelische beelden en in die tijd gangbare overdrachtelijke uitdrukkingen.⁷ In alle brieven komt één metafoor voor die haar na aan het hart lag: de bruidsrelatie met Christus.⁸ Daarbij is het onderscheid belangrijk tussen wat al of niet uit het gewone spraakgebruik over bruid en bruidegom kan worden overgedragen op de relatie met Christus. Het gaat immers nooit om een uitvergrotting van die menselijke relaties, maar om de unieke ervaring van wat zich in de innige relatie tussen God en mens kan aandienen. Origenus van Alexandrië (185-254) was al op dat mogelijke misverstand van uitvergrotting bedacht. In zijn commentaar op het Hooglied waarschuwt hij voor erotiseren: ‘Neemt u in acht dat u met kuise oren naar deze uiteenzetting over de liefde luistert. Als u denkt aan twee geliefden, vergeet dan nooit dat er niet aan een man en vrouw gedacht moet worden, maar aan Gods Woord en een ziel.’

Elke brief wordt gekenmerkt door een oermetafoor die de inhoud van de brief overdraagt en tegelijk als structurerend motief fungeert:

1. De ruil (eerste brief). *Commercium* betekent zowel uitwisseling als verbintenis, ook huwelijkverbintenis. De ‘ruil’ was toentertijd een favoriet beeld bij het spreken over de armoede van Gods Zoon in de menswording. Door zijn armoede is de behoeftige mens rijk gemaakt.⁹ De bindende en verbindende ‘Ruil’ exact in het midden van de brief duidt op de menswording en ons antwoord daarop.¹⁰
2. De weg (tweede brief). De Bijbelse metafoor van de weg symboliseert de beweeglijkheid van het menselijk bestaan: van uittocht, doortocht en intocht. Als mensen onderweg worden we aangesproken door Hem die ‘voor ons de Weg geworden is’.¹¹ Letterlijk opgevat zou de weg bij Clara die altijd op een vaste plek gewoond heeft, een onbegrijpelijk beeld zijn.
3. De ruimte (derde brief). Deze beeldspraak past Clara toe op Christus als de omvormende Ruimte in tijd en plaats, in Wie de mens zich mag plaatsen om als gelovige een woning en zetel voor Hem te worden.¹²
4. De spiegel (vierde brief). De weerkaatsing van het licht dat op de spiegel valt, draagt Clara over op het omvormingsproces in Christus. De spiegeling wordt dus vermenselijkt.

⁷ Vgl. Clara, a.w., 17-20; 165-166.

⁸ Vgl. Maurits Smeyers, ‘Christelijke mystiek in de beeldende kunst’. In: *Encyclopedie van de mystiek*. (Red. J. Baers, G. Brinkman, A. Jelsma. O. Steggink), Kampen / Tiel 2003, 80-105, ‘Mystieke Bruidegom en bruid’: 95-102.

⁹ 1BrAg 19-20;30.

¹⁰ 1BrAg 17-18: ‘*Id est Christus*’; 1BrAg 30.

¹¹ TestCl 5; 2BrAg 12-5;19-20.

¹² 3BrAg 11-13;21-26.

Wat namelijk een natuurnoodzakelijke weerkaatsing is die zich volgens de wet van de lichtbreking voltrekt, maakt plaats voor een vrije toewending naar de Spiegel, die Christus is. Wie voor dat Licht ontvankelijk is, kan worden omgevormd tot weergave van Hem.¹³

¹³ 4BrAg 15-25.

Deze metaforen, elk afzonderlijk en samen, geven belangrijke aanwijzingen over de oriëntatie en motivatie die de spiritualiteit van Clara kenmerken.

modellen en thema's

Clara presenteert, behalve Jezus Christus, alleen vrouwelijke levensmodellen: de moeder van Jezus Christus; Agnes van Rome († 304), de beschermheilige van Agnes; Rachel als model voor het contemplatieve en boetvaardige leven¹⁴; het 'Jezus van boven' als de vrije vrouw en als de Bruid van het Lam uit het Boek der Openbaring.¹⁵

¹⁴ Gen 29-30; 2BrAg 11.

¹⁵ Gal 4,26; Apk 21,9-11; 4BrAg 13; Clara, a.w., 70; 139.

Clara en haar zusters waren, zoals de eerste minderbroeders, beïnvloed door de cisterciënzer spiritualiteit. Niet zo vreemd. De paus had in de beginjaren van de Orde de cisterciënzermonnik Ambrosius aangesteld als geestelijk assistent, zowel voor de minderbroeders als voor Clara en haar zusters. Bekende geestelijke auteurs, zoals Aelred van Rielvaux, Isaac van Stella, Bernardus van Clairvaux en zijn vriend Willem van Saint Thierry waren cisterciënzers. Kenmerken van die beïnvloeding zijn onder meer de affectieve overweging van Christus' mensheid en het thema van de Godsgeboorte in de ziel van de gelovige die 'bruid, moeder en zuster van Christus' kan worden. Daar komt bij dat Clara aansluit bij de eigen spiritualiteit van vrouwen in haar tijd, namelijk:

- De genoemde aandacht voor de mensheid van Christus. Het accent lag in de lijfelijke doorleving ervan: door maagdelijkheid, ontbering en vasten verlangden vrouwen deel te nemen aan het lijden van de 'arme Christus' en zijn verlossingswerk. Hierin zagen zij hun bijzondere roeping in de Kerk.¹⁶
- De devotie tot de Eucharistie: het ontvangen van het Heilig Brood beleefden zij als een hernieuwde menswording.¹⁷
- De navolging van Maria, bijzonder in haar betrokkenheid bij de menswording van de Zoon van God.¹⁸
- Het geloof in de voortgaande incarnatie, bij Clara uitgedrukt in het geestelijk dragen van Gods Zoon in navolging van Maria.¹⁹
- De navolging van de 'arme Christus' met als perspectief de omvorming in de schoonheid van de Bruidegom.²⁰ Bij Clara zien we een verstrengeling van bruid- kruis- en kerkmystiek.²¹

¹⁶ Vgl. Clara's eerste Brief; 3BrAg 8.

¹⁷ 1BrAg 19-20.

¹⁸ Vgl. 1 BrAg 19-24; 3BrAg 17-25.

¹⁹ 3BrAg 24-25.

²⁰ 2BrAg; 4BrAg.

²¹ Zie mijn: 'Twee "kleine armen" van Assisi: Franciscus en Clara', in: Bert Blans (red.), *Mystiek duet. Tweestemmigheid binnen christelijke spiritualiteit* (Nijmegen 2006), 83-87.

mystieke teksten

Clara heeft haar brieven geschreven in grote vertrouwdheid met de Bijbel en de christelijke traditie. Ook is zij beïnvloed

²² LevenCl 37.

door eigentijdse religieuze literatuur. Haar taalgebruik draagt vooral het stempel van de liturgie. Tijdens de eredienst luisterde ze naar de Bijbel, de kerkvaders, de levens van heiligen en eigentijdse homilieën. Haar levensbeschrijver vermeldt dat ze van geleerde preken hield.²² Daar komt bij dat zij de pauselijke brieven en documenten, zoals het 'Privilege van de armoede' en de geschriften van Franciscus, goed heeft gelezen.

²³ Vgl. mijn: 'Clara van Assisi: mystica en mystagoge?', in: *Franciscaans Leven*, 92 (2009), 156-162.

Clara heeft veel gemediteerd. De concentrische structuren in de brieven als geheel en in onderdelen zeggen veel over haar meditatiemethode. Door de kern van een tekst te omcirkelen, heeft ze haar intuïtieve theologische kennis verdiept. Mediteren betekent ook bijeenlezen en samenvoegen, dus het zien van samenhangen tussen geloofsgeheimen onderling, tussen die geheimen en het dagelijks leven. Zo werd ze bekwaam om haar ontvangen inzichten over te dragen. De inhoud van de brieven zijn voor een groot deel neerslag van haar geestelijke ervaringen. Clara zoekt woorden uit de ervaringstaal voor wat niet te verwoorden is en vandaar uit begeleidt ze anderen naar de mystieke kennis van God.²³ Het is goed om te bedenken dat ervaringstaal altijd voorkomt uit de ervaring van een unieke mens. Er kan wel herkenning zijn, maar de ervaring is nooit dezelfde.

²⁴ *Clara, a.w.*, 144-151.

Clara's brieven dragen kenmerken van de monastieke mystiek. Dat zijn onder meer: het getijdengebed als inspiratiebron; de *lectio divina* of het biddend lezen van geestelijke teksten met als vrucht ervan de gave van de contemplatie. Hiervan zijn sporen in de brieven te vinden.²⁴ Deze oefeningen beogen niet het krijgen van mystieke ervaringen, maar ze wekken ons op tot navolging van Christus en maken ons bewust van de werkende aanwezigheid van God in het alledaagse leven. Clara leefde vanuit Christus. De 'arme Christus' was haar Spiegel. Op Hem verlangde ze te lijken en ze wilde dat verlangen bij anderen wekken. Nu nog leert ze ons naar Jezus Christus kijken, vooral naar zijn armoede, nederigheid en liefde.²⁵

²⁵ Voor Clara's 'zien': Willem Marie Speelman, 'Het zien van de Deemoedige. Hoe Franciscus en Clara Christus zien.' In: *De deemoed Gods. Verkenningen in het licht van Franciscus van Assisi*. (Red. Krijn Pansters & Willem Marie Speelman). (Nijmegen 2010), 118-150, 141,146.

aandachtspunten bij het lezen

²⁶ 2BrAg 15.

Wanneer wij de brieven lezen, doen wij er goed aan te beseffen dat Clara schrijft als kind van haar tijd. Er is een grote afstand tussen toen en nu. Clara drukt zich uit in de toen gangbare ervaringstaal en de geloofstaal. Haar taal- en beeldgebruik hebben een hertaling nodig. Haar brieven zijn bovendien gelegenheidsgeschriften en ze zijn gericht tot een bepaalde persoon. Ze hebben dus een relatief gesloten karakter. De eerste brief is geschreven bij gelegenheid van de intrede van Agnes in het door haar zelf gestichte klooster te Praag. Dat was op Pinksteren 1234. De tweede brief schreef Clara tussen 1234 en 1239. Ze noemt in deze brief Broeder Elias die tot 1239 generaal minister geweest is.²⁶ Ze adviseert Agnes bij een beslissing betreffende het afzien van vaste inkomsten. Ook de derde brief is adviserend. Clara raadt Agnes aan bij het vasten haar grenzen te eerbiedigen. De vierde brief is een afscheidsbrief (1253).

Clara voelt haar levenseinde naderen. Het kostbaarste dat ze ontvangen heeft, deelt ze met Agnes, wie ze 'het schrijn van mijn hartelijke en enige liefde' noemt.²⁷ Uit de vier brieven valt op te maken, hoe Clara gereageerd heeft op vragen van Agnes en hoe ze haar geestverwante advies gaf, haar bemoedigde en ondersteunde. ²⁷ 4BrAg 1.

Wat Clara geschreven heeft, komt voort uit haar dagelijkse overweging van de christelijke geloofsgeheimen. Als wij haar woorden herhaaldelijk ter harte nemen, kan ze tot ons gaan spreken en haar zielsgeheimen met ons delen.

ZR. EDITH VAN DEN GOORBERGH, CLARIS
Klooster St. Jozefberg, Clarastraat 2, 5366 AK Megen.